

ПРОБЛЕМА МЕНТАЛЬНОСТІ У ПРАЦЯХ М. БЛОКА ТА Л. ФЕВРА: ДВА ШЛЯХИ РОЗВ'ЯЗАННЯ ОДНІЄЇ ПРОБЛЕМИ

У статті автор аналізує погляди засновників школи «Анналів» Марка Блока та Люсьєна Февра на проблему ментальності. Автор відзначає, що до визначення ментальності французькі дослідники підійшли по-різному: Блок сприймав його як групову, колективну свідомість, Февр – як викривлення колективного в індивідуальному.

Ключові слова: Марк Блок, Люсьєн Февр, ментальність, колективне, індивідуальне, свідомість.

В статье автор анализирует взгляды основателей французской школы «Анналов» Марка Блока и Люсьена Февра на проблему ментальности. Автор отмечает, что к определению ментальности французские исследователи подошли по-разному: Блок воспринимал его как групповое, коллективное сознание, Февр – как искривление коллективного в индивидуальном.

Ключевые слова: Марк Блок, Люсьен Февр, ментальность, коллективное, индивидуальное, сознание.

This article analyses the views of the founders of «Annals» School Mark Block and Lucien Fevre on the problem of mentality. The author points out that the definition of mentality was variously interpreted by French researchers: Block perceived it as a group collective consciousness, Fevre – as a perversion of a collective in an individual.

Keywords: Mark Block, Lucien Fevre, mentality, collective, individual, consciousness.

Становлення поняття «ментальність» пов'язане з виникненням т. зв. «нової історичної науки», ядром якої стала французька історіографічна школа «Анналів». Відправною тезою «нової історичної науки» стало твердження про те, що історія, на відміну від природничих наук, займається пошуками сенсу. «Людські істоти, справжній предмет історичного дослідження, поводять себе свідомо і тому не можуть не наділяти свої дії певним змістом і не надавати його своєму життю» [12, с.15]. Оскільки зміст історично змінюється, то зрозуміти його можна лише вивчаючи у контексті даної культури.

Впровадження до історичного лексикону поняття «ментальність» пов'язане з іменами Марка Блока та Люсьєна Февра, які у 1929 р. в Парижі заснували журнал «Аннали економічної та соціальної історії». Вони застосували це поняття до внутрішнього світу людей інших епох: перший – до епохи раннього середньовіччя, другий – до періоду Ренесансу. «Звичайно, ці дослідники були далекі від намірів переносити психологічні особливості дикунів на свідомість людей феодального чи ранньобуржуазного періодів, але вони впевнилися в тому, що людина у різні епохи мислить неоднаково. Таким чином, запозичивши поняття «ментальність» у побратимів по історичному ремеслу – етнологів, вони стали вживати його при вивченні складніших і розвинутіших суспільств» [8, с. 519].

Звернення до історії ментальності для Л. Февра й М. Блока було не випадковим. Вона виступала антитезою традиційній історії. Л. Февр вважав історію «аристократкою за народженням» за те, що вона вивчала життя лише великих людей і мало що знала про «неясні рухи безіменних людських мас, приречених, образно висловлюючись, на чорну роботу історії». Завдяки вивченню ментальності, історична наука отримала можливість звернутися до досліджень масової свідомості (уявлення про життя, смерть, оточуючий світ, про чудесне і сакральне) й почуттів людей минулого (страх, забобони, фобії, сміх), чим значно розширила свою предметну область.

Л. Февр і М. Блок займалися вивченням ментальності одночасно. Але їх підходи до розуміння ментальності були різними, що дало підстави Ю. Безсмертному стверджувати, що «з часів Блока і Февра утворилися важко сумісні між собою варіанти осмислення того, що варто розуміти під цим явищем (ментальністю – О.Г.)» [1, с. 18]. А.Я. Гуревич також визнає наявність різних підходів у Л. Февра й М. Блока до розуміння історії. Він вважає, що «різниця між Блоком і Февром – це різниця між спеціалістом із соціальної історії, дослідником економіки і суспільства, з одного боку, й істориком культури, ідей, психології, з іншого» [8, с. 512].

В основі історичної концепції М. Блока, на наш погляд, лежить дві філософські позиції. По-перше, з його точки зору, предметом історичної науки є не просто людина. Історія – це «наука про людей». На сторінках його робіт можна знайти велику кількість імен різних історичних діячів. Але М. Блока не цікавить галузь неповторного, унікального в історії, предметом його досліджень є, перш за все, суспільство і соціальні групи. «Науці про різноманітне більше підходить не одна, сприятлива для абстракцій, а множина, що є граматичним вираженням відносності» [2, с. 17-18].

Робота М. Блока «Феодальне суспільство» має абсолютно нехарактерну для традиційної історіографічної науки назву, яка віддавала перевагу вживанню таких понять як «феодалізм», «феодальний устрій», «феодальні порядки». До вищезгаданої праці він включив главу під назвою «Особливості почуттів та образу думок». Тут історія ментальності виступає як частина синтезу, що дозволяє відтворити цілісний образ середньовічного суспільства. Завдяки праці М. Блока «суспільство ставало самоцінним і незалежним об'єктом вивчення» [9, с. 49]. Людина цікава для М. Блока виключно як елемент, з якого складаються окремі соціальні групи і суспільство в цілому.

М. Блок поглиблює характеристику предмета історії. Це «у точному і останньому сенсі – свідомість людей». Виходячи з цього, він не згоден із характерним для традиційної історії поділом предметної області на окремі, автономні напрями: економічну історію, соціальну історію тощо. У свідомості людини все єдине, його не можна розділяти. «Homo religiosus, homo oeconomicus, homo politicus – ціла низка *hominus* з прикметником на «us»; за бажанням її можна розширити, але було б небезпечно бачити в них не те, чим вони є насправді: це привиди, і вони зручні, поки не стануть заважати» [2, с. 86]. Штучне зведення перепон приводить до заперечення єдності «я», викривлення об'єкта вивчення. У людській свідомості знаходять своє відображення всі сторінки життя людини, які, перетинаючись, впливають на її вчинки і діяльність. Неможливо відділити Паскаля-математика від Паскаля-християнина. Це єдина особа, єдина свідомість, у всій її різноманітності і навіть суперечливості.

Якщо перейти від індивіда до соціальної групи чи суспільства в цілому, то картина стає ще складнішою, багатоаспектнішою. «Суспільство, як його не розглядай, врешті-решт, хай не сума (це, без сумніву, було б грубо), але, по меншій мірі, продукт індивідуальної свідомості, і ми не здивуємося, знайшовши в ньому таку ж безперервну гру взаємодій» [2, с. 87].

Людська діяльність розвивається в часі. Особливе розуміння часу – друга особливість історичної концепції М. Блока. Французький історик не визнає формального і зручного поділу історичного часу на століття. Жодна подія не починається точно на початку століття й не завершується з його закінченням. Історичний час – це неоднорідні, абстрактні, створені людиною відрізки. Найточніший час – це час, що відповідає «природі предмета», оскільки «кожному типу явищ притаманна своя, особлива міра щільності виміру, своя специфічна, так би мовити, система зчислення» [2, с. 104].

Але історичні явища відбуваються у постійному з'єднанні один з одним, вони підганяють і гальмують взаємний рух одночасно. Саме тому для М. Блока час – це «конкретна й жива дійсність, незворотна у своєму стремлінні, час історії – це наче плазма, в якій плавають феномени, це наче середовище, в якій вони можуть бути зрозумілими». М. Блок бачить у історичному часі дві антитези: «Це справжній час – за природою континуум. Він також постійна зміна» [2, с. 19].

Такий підхід до розуміння плинного й постійного часу вимагає інакше міркувати про свідомість і діяльність людей. Історику необхідно бачити щось постійне, що пов'язує два послідовних стани, наступних етапи чи процеси. З іншого боку, треба враховувати виникаючі зміни, які через існування певної константи не можуть бути радикальними.

Час історії живий і рухомий. У ньому відбувається «безперервна гра взаємодій» різних елементів суспільної свідомості.

Вивчення суспільної свідомості, яку в своїх працях М. Блок доволі рідко називає словом «ментальність», становить значну частину його спадщини. Як правило, М. Блок для позначення ментальності вживає психологічне визначення з додаванням слів «колективний» чи «загальний» [11].

М. Блок вивчає колективну ментальність, яку розглядає широко, не обмежуючись вивченням лише «ясної свідомості». На думку М. Блока, людина і суспільство в цілому часто діють несвідомо, зовсім незрозуміло з точки зору сучасної людини [2, с. 110]. Але пояснення нелогічної поведінки людини минулого стає достатньо зрозумілим, якщо взяти до уваги її ментальні установки.

Особливістю суспільних ментальних установок є те, що вони включають в себе два елементи: ментальні установки попереднього періоду й ментальні установки, що сформувалися у наш час. Ментальні установки минулого живі та сприйняті суспільством на рівні несвідомого. Відмічаючи релігійність середньовічного суспільства, М. Блок вказує на наявність у ній багатьох пережитків язичництва. Дослідник також відмічає містичний характер мислення людини епохи середньовіччя. Навколишня природа, події, у яких винна сама людина, наділяються надприродними силами. Саме тут приховано пояснення вчинків середньовічної людини. Перш ніж вжити власних зусиль, вона звертається за допомогою до засобів впливу, які вважала більш ефективними. При цьому не існувало відмінностей між явищами природними і явищами соціальними. «...Отже, суспільні катаклізми розглядалися тоді в тому самому плані, що й ті, які ми сьогодні називаємо природними» [4, с. 99-100].

М. Блок погоджується з Л. Февром у тому, що колективна ментальність пов'язана з матеріальними умовами життя. Але М. Блок також вказує на взаємозв'язок ментальних установок і соціально-політичних процесів. Аналіз такого феномена, як віра народу в чудесну і виліковну силу монархів, показав, що ця віра формувалася під впливом багатьох факторів. З одного боку, це був «продукт індивідуальної думки», який ішов від еліти, що прагнула посилити вплив королівської влади в очах народу. Для цього і проводилися спеціальні обряди, покликані продемонструвати лікувальні здібності королів. З іншого боку, мала місце віра у сакральну силу окремих родів, що збереглася з давнини і про яку писав Тацит. І, нарешті, здобуття чудесної талікувальної міці англійських і французьких монархів відбувається з

утвердженням їх влади над феодалами, тобто у період утворення централізованої держави. Таким чином, ця віра «була невідривною від цілої концепції світотворення» та «утворювала один з каменів, на яких тримався авторитет королівської влади» [3; 7].

Характеристика ментальності суспільства в цілому доповнюється характеристиками ментальності різних соціальних груп суспільства. Для кожної соціальної групи характерні свої особливі ментальні установки, крім тих, що притаманні всьому суспільству в цілому.

Формування соціальної групи «супроводжується формуванням специфічної класової свідомості» [6, с. 214], яку можна прослідкувати за виникненням особливих ритуалів. Саме тому М. Блок приділяє особливу увагу створенню психологічних характеристик селянина у безпосередньому зв'язку із землею; монаха, що не вміє читати Святе Письмо, і священника, погано освіченого і тому неспроможного протистояти селянським марновірствам; представника благородного стану, для якого оцінка з боку спільників по класу має більшу силу, ніж матеріальне благополуччя.

Якщо для Л. Февра ментальність статична, то М. Блок звертає увагу на її мінливість. Оскільки кожна соціальна група є носієм особливих ментальних рис, які пов'язані з матеріальними умовами існування даної групи і суспільства в цілому, то зі змінами матеріальних умов, появою нових соціальних груп чи змінами всередині вже існуючих, мають відбутися зміни ментальності як суспільства в цілому, так і ментальності окремих соціальних груп. Зміцнення становища купецтва в XI ст. призвело до деяких змін у соціальних цінностях [4, с. 87].

Найважливішим методом виявлення свідомості людини минулого є аналіз її мови. Людська думка невід'ємна від способів поведінки людей, але органічно входить до них, і тому її можна віднайти дослідженням історичної семантики. Історія – це не лише «наука про людей», але й «про людей у часі» [2, с. 18], тому вивчення історичної лексики має супроводжуватися прагненням приховати зміст, який люди вкладали у свої слова і формули. М. Блок звертає увагу на той факт, що «у людей не заведено будь-коли, як змінюють звичаї, змінювати словник» [2, с. 22]. Звідси робиться висновок, що аналіз вживання різних слів має бути пов'язаний із вивченням усього змістовного фону епохи. М. Блок усвідомлює: «Будь-який важливий термін, будь-який характерний зворот стають справжніми елементами нашого пізнання лише тоді, коли вони співставлені з їх оточенням, знову уміщені в оточення своєї епохи, середовища чи автора, а головне, обгороджені – якщо вони довго існували – від наявної небезпеки неправильного, анархістського тлумачення. Помазання короля, напевне, трактувалося у XII ст. як священнодія – слово, без сумніву, сповнене значення, але у той час ще не мало більш глибокого змісту, який надає йому нинішня теологія, застигла у своїх визначеннях і, як наслідок, у своїй лексиці. Поява слова – це завжди значний факт, навіть якщо сам предмет існував раніше; він констатує, що настав вирішальний період усвідомлення» [2, с. 95]. У зміні термінології, у насиченні старих, що за традицією переходять з покоління в покоління, слів і висловлювань новим змістом відображаються зміни соціальних інститутів.

Дослідженню ментальності сприяє й вивчення ритуалів. Знаменитий обряд посвячення юнака у лицарі М. Блок пов'язує з формуванням класу феодалів. Його попередники, описуючи обряд вступу до лицарів, звертали увагу на суттєвий момент цього акту: фізичний дотик юнака, якого посвячують, і феодала, який посвячує, що нагадує обряд покладання у сан священника. М. Блок зближує цей ритуал з ініціаціями молоді у примітивних суспільствах, зокрема, у германців. Але якщо у германців посвячення юнака було лише ритуалом вступу до народу, де воїном мала стати кожна молода людина, то у феодальному суспільстві, де складається

особлива група професійних воїнів, до якої входять васали і сеньйори, ця церемонія перетворюється на форму вступу до класу. Таким чином, для вченого «зі зміною соціального середовища, відповідно, змінився і людський зміст акту» [6, с. 207].

М. Блок вважає, що на формування феодального суспільства вплинули, перш за все, «духовні передумови». Для нього європейський феодалізм був породженням усього соціального середовища в цілому і є результатом розпаду давніх суспільств. Інакше кажучи, саме ментальні установки римського і германського суспільств, а точніше їх об'єднання, змішання, зіткнення й породило суспільство, відоме сьогодні як феодальне.

Головною науковою пристрастю Л. Февра була інтелектуальна біографія історичних осіб, що і вплинуло на його розуміння ментальності. Він вважав, що виявлення унікальності в окремій історичній події чи у видатній особистості неможливе «без звернення до загальних понять і без чогось більшого, ніж поверхове згадування контексту». Пошук цього більшого привів Февра до психології.

Найбільшим недоліком при аналізі діянь великих історичних осіб у традиційній історіографії Л. Февр вважав приписування думок і почуттів сучасної людини людям минулого [12, с. 102-103]. Щоб уникнути цього, він вводить поняття «*outilage mental*», яке перекладають як «духовне оснащення», «розумова озброєність», «психічне оснащення», з'ясувати яке можна, проаналізувавши словник і мову епохи, її символіку, стереотипи поведінки людей. Вивчення автоматизмів свідомості дасть можливість досліднику пізнати те, про що люди промовляли незалежно від своєї волі. При цьому необхідно враховувати, що кожній цивілізації притаманний свій власний психологічний портрет, який «відповідає потребам даної епохи і не призначений ні для вічності, ні для людського роду взагалі, ні навіть для еволюції окремої цивілізації». Февр наполягав на якісних відмінностях між цивілізаціями, стверджуючи, що «кожна з них на певному етапі розвитку має свої неповторні особливості, власну систему світоспоглядання» [8, с. 510].

Л. Февр розкриває цю тезу на прикладі аналізу внутрішнього світу Ф. Рабле. Для доказів неправомірності стверджень французьких раблезнавців про атеїзм і раціоналізм Ф. Рабле вчений застосовує метод «перекидання мостів» від психології та мислення індивіда й колективної психології, і навпаки. Такий метод, вважав Л. Февр, виправданий тому, що людські пристрасті, емоції народжуються не в ізолюваному світі окремого буття: «Вони (емоції – О.Г.) становлять частину взаємозв'язків між людьми, частину суспільних відносин» [13, с. 111]. Особистість, таким чином, визначається запитами суспільства, які є необхідним доповненням до її внутрішніх потреб.

Аналіз творчості мислителів, поетів французького Відродження, а також словника героїв книги Ф. Рабле «Гаргантюа і Пантагрюель» привів Февра до висновку про те, що «...ні в словнику людей XVI ст., ні в їх свідомості, що знаходила своє вираження й опору в мові, ще не містилося того матеріалу, за допомогою якого вони могли створити нову (атеїстичну – О.Г.) картину світу».

Суспільство, до якого належав Ф. Рабле, залишалося середньовічним і релігійним. Критика церкви Ф. Рабле не означала його відмови від віри в Бога. Він, таким чином, залишався вільнодумцем для свого часу, оскільки критикував церкву та її служителів, але не для XX ст., так як залишався глибоко віруючою людиною.

Ментальність суспільства є глибинною основою, з якої і формуються найважливіші переконання особистості. Ментальність визначає несвободу особистості від суспільства, межу думки історичного діяча. На думку Л. Февра, «...особистість є такою, якою її робить епоха і оточуюче середовище» [13, с. 100].

Але для історії більш важливою є проблема співвідношення особистості й суспільства. Як відбувається обмін думками, поглядами, ідеями між особистістю й суспільством? Які варіанти цього обміну? Наскільки особистість відповідальна за

втілення своїх ідей у суспільній практиці? Інакше кажучи, як ментальні установки (ті, що вже склалися, й ті, що лише формуються) впливають на розвиток суспільства? Відповіді на ці питання Л. Февр знаходить в аналізі сприйняття ідей М. Лютера німецькою буржуазією XVI ст.

У психологічному стані буржуазії XVI ст. Л. Февр побачив глибокий конфлікт. З одного боку, буржуазія поступово перетворюється на соціальну групу, для якої стає характерним усвідомлення власної могутності, внутрішньої гідності, значимості. Всі багатства, якими вона володіє, зароблені власною працею, власним розумом, кмітливостю, хитрістю, наполегливістю. З іншого боку, вона, як і все суспільство, переповнена вірою в Христа та відчуває колосальний страх, повну невпевненість у можливості спасіння душі, яка, без сумніву, гріховна, оскільки буржуазія пов'язана з діяльністю, яку церква засуджує.

М. Лютер – противник народжуваного капіталізму. Але Лютер також ненавидить зловживання служителів церкви. Це його особисте ставлення, особистий досвід [13, с. 210]. Виникає непередбачений Лютером обмін. Ті, кого Лютер ненавидить, сприймають його ідеї, приховане в них від самого Лютера, відповідне їх особистим прагненням. З ідеями Лютера буржуазія отримала довгоочікуваний душевний спокій. Віднині її праця була виправдана перед Богом і стає тепер не лише засобом здобуття матеріального благополуччя, багатства, але й частиною служіння Богові, визначити прихильність якого можна за успіхами у твоїх справах: якщо ти обраний Богом, то твоя справа процвітає, і навпаки. Крім виправдовування вірою, буржуазія здобула можливість спілкування з Богом без посередників. Кожен міг читати Біблію самостійно, оскільки вона перекладалася з латини національними мовами. Кожен міг спілкуватися з Богом сам на сам, що було звичним і зрозумілим для торговців, без багаточисленних посередників – нероб-монахів, яких вони не поважають [13, с. 210].

Критика церкви М. Лютером співпала з ментальними установками народжуваної буржуазії. Обмін між особистістю і суспільством відбувся.

Обмін між особистістю й суспільством виникає через різні якісні можливості у виявленні і словесному оформленні нових суспільних тенденцій. Більшість членів суспільства не спроможні висловити словесно ті нові тенденції суспільної свідомості, які сама ж і формує у своїй матеріальній, соціальній, культурній діяльності. Але особистість більш підготовлена, вона не відчуває труднощів у висловленні своїх думок, вона здатна на рефлексію власного стану і стану суспільства.

Хоча свідомість особистості визначається ментальністю суспільства (варто враховувати, що в цій ментальності вже приховані нові сприйняття, нові відносини), особистість може інтуїтивно відчути чи свідомо вловити і оформити словесно ідеї, що існують у суспільстві.

На цьому етапі й можливий обмін між особистістю й суспільством, який фіксує Л. Февр. Але суспільство робить свій внесок, переробляючи ці ідеї для зручнішого користування. Так сталося у XVI ст. з ідеями Мартіна Лютера. Часто особистість не готова до таких перетворень власних ідей. Їй залишається або погоджуватися та йти уперед разом із суспільством, або протестувати, як це робив М. Лютер. Але у будь-якому випадку особистість стає історичною, тобто сприяє зміні ходу історичного розвитку. У дійсності саме ментальні установки суспільства визначають рух історії. «Коло визначає центр», Лютер і Рабле не «герої», а «герольди» епохи [8, с. 507].

Але якщо ментальні установки визначають життя суспільства, то як виникають вони самі?

Л. Февр приходив до розуміння відповіді на це питання через порівняння умов матеріального та соціального життя людини минулого і людини сучасності, порівнюючи їх почуття та поведінкову реакцію.

Л. Февр погоджується з характеристикою контрастності почуттів людей пізнього середньовіччя, «де до запаху троянд додавався запах крові» [14, с. 28], але у своїх

роздумах йде далі, оскільки виявляє причини цього феномена. Л. Февр вказує на контрастність умов матеріального й соціального життя в епоху середньовіччя, яка зовсім не характерна для життя сучасного європейця [13, с. 104]. Інакше кажучи, колективна психологія формується під впливом матеріального, соціального, культурного середовища. Але, у свою чергу, ментальність суспільства також формує це середовище.

Для вивчення процесу формування середовища через ментальність Л. Февр користується схемою, яка базується на ідеях Ш. Блонделя та А. Валлона. Він пише про те, що емоції пов'язують людей, які по чергово стають то їх призвідниками, то їх передавачами, що урізноманітнює почуття й реакції кожної людини. Повторення одних і тих же емоцій за однакових обставин, врешті-решт, оформлюється у соціальний інститут.

Таким чином, через відтворення однакових емоційних станів членів суспільства у певній ситуації відбувається формування системи ставлення людей до певних явищ життя, яке через ритуали і традиції передається наступним поколінням. Ця система і здійснює вплив на середовище, формуючи його під себе [13, с. 111-112].

У психології сучасної людини Л. Февр звернув увагу на амбівалентність почуттів, яку неможливо пояснити логічно. Вчений бачить її причину у тих постійних різких змінах емоцій, які переживала людина минулого. Відбулося закріплення цього процесу у психічних реакціях, які й керують емоціями сучасної людини. «Бо мертві все ще зберігають владу над нами, живими» [13, с. 44].

Вертикаль психологічного взаємозв'язку представників різних епох, виявлена Л. Февром, має два елементи у своєму змісті. По-перше, вона означає наявність у свідомості сучасної людини тих архетипів свідомості безлічі попередніх поколінь, які кожна людина, сама того не розуміючи, наслідує з моменту свого народження. По-друге, нижня і верхня точки цієї вертикалі мають різне наповнення. Інакше кажучи, ментальність індивіда і суспільства у цілому переживає з часом певні зміни. Незважаючи на незначну кількість цих змін, історик може їх прослідити. Верхня точка визначається за тим часом і тими подіями, свідком яких став індивід. Нижня точка являє собою те сприйняття світу, яке людина наслідує від предків.

Завдяки наявності такого вертикального зв'язку, видається можливим краще зрозуміти не лише психічні реакції людини минулого, але й психологію нашого сучасника.

Ментальність для Л. Февра виступає у двох проявах. По-перше, як інструмент для всебічного й повного вивчення історії (гносеологічний аспект). Учений вивчає ментальність, як історик культури і цивілізацій, з метою виявлення колективного в індивідуальному. По-друге, ментальність постає як об'єктивна реальність, яка відіграє суттєву роль у житті суспільства й індивіда (онтологічний аспект). У цьому випадку Л. Февр наділяє ментальність наступними характеристиками: 1. Ментальність є рівнем суспільної свідомості, на якому «думка не відокремлена від емоцій», вона належить планові змісту, а не планові вираження. Ментальність не ідентична ідеології. 2. Ментальність статична. Її зміни настільки повільні й незначні, що навіть у сучасній людині можна віднайти спадок минулих років. 3. Ментальність і матеріальне, соціокультурне середовище взаємообумовлені. 4. Відмінності між культурами і цивілізаціями носять ментальний характер.

Аналізуючи погляди Л. Февра, К. Гінзбург підкреслив, що «ментальність» виступає як безкласове поняття і що «ментальні координати» всієї епохи визначаються ним на основі вивчення тонкого прошарку освічених людей. Із цим зауваженням погодився і А.Я. Гуревич, відмітивши, що у книзі про Ф. Рабле відсутня соціальна структура французького суспільства XVI ст., не враховується вплив соціальних відносин і груп на традиційну ментальність [10].

Таким чином, спільна робота з Л. Февром не завадила М. Блоку, висловивши згоду зі своїм колегою з багатьох проблем історичної науки, створити власне бачення історичного процесу і відповідне йому розуміння ментальності. Ідеї М. Блока не стільки суперечили поглядам Л. Февра, скільки доповнювали їх, розкривали нові можливості історичного пізнання.

Відмінності у поглядах М. Блока та Л. Февра на проблему ментальності були закладені від самого початку їх спільної роботи. Обидва історика спиралися на теоретичні формулювання Е. Дюркгейма та А. Берра. Але, на думку А. Бьюргера, більш перспективні погляди Берра успадкував Февр, тоді як Блок тяжів до соціологізму Дюркгейма. Відповідно, по-різному трактувалося ними найважливіше для обох поняття ментальності: Блок сприймав його як групову, колективну свідомість, а Февр – як викривлення колективного в індивідуальному. Бьюргер, доводячи свою тезу, спирається на аналіз напрямків, у яких розвивалися інтереси обох дослідників. У той час як Блок від «Королів-чудотворців», від магічної концепції влади прийшов у «Феодальному суспільстві» до розкриття соціальної укоріненості ідей, їх економічної та демографічної обумовленості, Февр проробив зворотній шлях. Від ранньої, просякнутої детермінізмом статті «Земля і людська еволюція» він прийшов до «Проблем невір'я в XVI ст.», де намагався «розвідати всі виміри ментального універсуму», розуміти його як цілісність, вписати в нього як інтелектуальні, так і психологічні явища [5].

Джерела та література

1. Бессмертный Ю.Л. «Анналы»: переломный этап? // Одиссей. Человек в истории. – М.: Наука, 1991. – С. 7-24.
2. Блок М. Апология истории, или ремесло историка. – М.: Наука, 1986.
3. Блок М. Короли-чудотворцы. – М., 1998 // http://www.krotov.info/lib_sec/02_b/blo/k_22.htm.
4. Блок М. Феодальное суспільство. Пер. з фр. – К., Всесвіт, 2001. – 528 с.
5. Бьюргер А. Понятие ментальности у Блока и Февра: две точки зрения, два пути // История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М., 1996 // http://book-read.ru/libbok_99215.html.
6. Гуревич А.Я. Марк Блок и «Апология истории» // Блок М. Апология истории, или ремесло историка. – М.: Наука, 1986. – С. 187-231.
7. Гуревич А.Я. Марк Блок и историческая антропология. Послесловие // Блок М. Короли-чудотворцы. – М., 1998 // http://www.krotov.info/lib_sec/02_b/blo/k_25.htm.
8. Гуревич А.Я. Уроки Люсьена Февра // Февр Л. Бои за историю. – М.: Наука, 1991. – С. 501-541.
9. Дюби Ж. Развитие исторических исследований во Франции после 1950 г. // Одиссей. Человек в истории. – М.: Наука, 1991. – С. 48-59.
10. Кром М.М. Становление исторической антропологии // Кром М.М. Историческая антропология. – СПб., 2000. // <http://www.countrice.ru/library/antropology/krom/stan.htm>.
11. Ле Гофф Ж. Предисловие // Блок М. Короли-чудотворцы. – М., 1998 //
12. http://www.krotov.info/lib_sec/02_b/blo/k_12.htm.
13. Споры о главном. Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов». – М.: Наука, 1993.
14. Февр Л. Бои за историю. – М.: Наука, 1991.
15. Хейзинга Й. Осень средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах. – М.: Наука, 1988. – 540 с.